

E. HUSSERL'DE NOEMA VE NOESIS KAVRAMLARI

Arslan TOPAKKAYA*

Özet

Noema ve Noesis kavramları Husserl fenomenolojisinde önemli bir yere sahiptir. Bu kavramlar yönelimsellik kavramıyla çok yakından ilgilidir. Yönelimsel yaşantı kavramının analizi bize irreal-yönelimsel bir unsur olarak noesislerin, nesnenin düşünülen anlamı olan noemayı kendi içinde taşıdığı göstermektedir. Her noemaya merkezi bir anlam karşılık gelmektedir ve her türlü noematik anlam kendi içinde nesnel bir ilişkiye sahiptir. Noema kavramı bağlamında iki farklı "nesne" kavramı arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Birincisi içerik olarak nesnenin kendi belirleniminin nasıllığı (noematik anlam), ikinci olarak nesnenin belirsiz fakat belirlenebilen bir teklik olması. Yaşantı kavramının noesise yönelik olan gerçek analizinde bütün noesislerde bulunan iki farklı faktör karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki yönelimsel olmayan, renk, tat lezzet duygulanımları gibi maddesel faktörler; ikincisi yönelimselliği içinde taşıyan ve maddeden alınan duygulanımlara mana veren ve onların üzerine örten anlam tabakasıyla ilgili unsurlardır. Yönelimsel yaşantıya ait bu iki unsur arasındaki karşılıklı ilişkiden anlam verme olgusu açığa çıkmaktadır. Böyle bir olguda yaşantıyla açığa çıkan nesnel noematik anlam yapılmış (konstituierte) bir anlam olarak karşımıza çıkar. Buna karşın noesinin buradaki işlevi, bir şeyin bilinci olarak, bilince ait çeşitliliği öyle bir şekilde (konstituiierende) kurmaktır ki bu sayede bilinç çeşitlilikleriyle, tek ve bir bilince yönelik asli bilincin sentetik formlarını biraraya getirerek „nesnenin objektif birliği“ açığa çıkabilsin. Noesinin işlevi kendi „anlam verici“ yönüne, „tezsel“ yapısına ve nesnenin varlıksal yapısına göre farklılık gösterir

Anahtar Kelimeler: Noema, Noesis, Yönelimsellik, Bilinç, Nesne, Yaşantı, Fenomenoloji.

(Die Begriffe der Noema und Noesis bei E. Husserl)

Zusammenfassung

Die Begriffe von Noema und Noesis spielen für die Husserls Phänomenologie eine zentrale Rolle. Sie sind auch eng verbunden mit dem Begriff der Intentionalität. Die Analyse des intentionalen Erlebnisses zeigt uns, daß alle Noesen als irreal-intentionale Komponente das Noema, den vermeinten gegenständlichen Sinn in sich tragen. Zu jedem Noema gehört ein zentraler Sinneskern. Jeder noematische Sinneskern hat in sich eine gegenständliche Beziehung. Es sind in noematischer Hinsicht zwei Gegenstandsbegriffe zu unterscheiden. Erstens: Der Gegenstand im Wie seiner Bestimmtheiten als Inhalt (als noematischer Sinn). Zweitens: Der Gegenstand als unbestimmtes, aber bestimmtes Subjektum. Die sich auf die Noesen richtende reelle Analyse des Erlebnisses findet zwei Komponenten aller Noesen. Erstens: Die nicht intentionale, stoffliche-hyletische (Empfindungsinhalte wie Farb-, Tastdaten und Lustempfindungen). Zweitens: Die das Spezifische der Intentionalität in sich tragende Komponente, welche die sensuelle Hyle beseelt und sich als sinngebende Schicht über sie legt. Im Zusammenspiel dieser beiden Komponenten des intentionalen Erlebnisses erfolgt die Sinngebung. Es ist die Funktion der Noesen, als konstituierende Mannigfaltigkeiten Bewusstsein von Etwas in der Weise zustande bringen, daß sie sich kraft der synthetischen Urform des Bewusstseins zu einem Bewusstsein von einem und demselben zusammenschließen und so objektive Einheit der Gegenständlichkeit hervortreten lassen. Die Leistung der Noesen kann nach ihrer sinnbildenden (wasmaltigen) und nach ihrer thetischen auf die Seinssetzung des Gegenstandes abzielenden Seite unterschieden werden.

Stichwörter: Noema, Noesis, Intentionalität, Bewusstsein, Gegenstand, Erlebnisse, Phänomenologie.

^N Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi

E. Husserl çağdaş felsefenin en önemli düşünürlerinden biridir. Onun felsefesi ve kurmuş olduğu Fenomenoloji, kendinden sonra gelen başta Heidegger olmak üzere 20.yüzyıl filozoflarını derinden etkilemiştir. Fenomenoloji bir metot olarak sadece felsefe tarafından değil, psikoloji ve sosyoloji gibi diğer sosyal bilimlerden de kabul edilen ve kullanılan bir metottur.

Biz bu makalede Husserl fenomenolojisinde yönelimsellik (*Intentionalität*) kavramı bağlamında karşımıza sık sık çıkan ve genelde birbirine karıştırılan noema ve noesis kavramları arasında nasıl bir bağ olduğunu, aralarındaki karşılıklı ilişkinin nasıl betimlenebileceğini ve bu kavramların yönelimsellik kavramıyla ne tür bir ilişkiye sahip olduklarını açıklamaya çalışacağız. Her iki kavram da Husserl'in eserlerinde kendilerine çok fazla yer bulmamalarına karşın¹ fenomenolojik metodun ve yönelimsellik kavramının anlaşılmasında anahtar bir role sahiptirler.

Konunun anlaşılması bakımından Husserl felsefesine kısaca bir göz atmanın faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Husserl'in Fenomenoloji ile ilgili görüşleri ilk olarak 1900/01'de yazdığı *Logische Untersuchungen* (Mantık Araştırmaları) eserinde dile getirilmiştir. 1913'de yazdığı ikinci önemli eseri *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (Saf Fenomenoloji ve Fenomenoloji Felsefesi Üzerine Fikirler), ilk eserinde dile getirdiği düşüncelerin daha geliştirilmiş halidir. Bu eserde Husserl sonraki düşünceleri açısından belirleyici olan yeni bir transzendenal yöntem geliştirir.

Husserl felsefesinin merkezini **öz kavramı** oluşturur. Mantık ve matematikle uğraşan biri olarak Husserl için öz kavramı, eski aşkın metafizikteki varlığın birliğini sağlayan öz kavramı değildir. O, nesnel, mantıksal ve ideal bir şeydir. Bu açıdan bakıldığında nesne de kendi özü neyse odur. Nesne, bir takım öznel değerlendirmelerin ve nitelermelerin konusu değildir. Bu bağlamda Husserl'in *LU'da* takip ettiği ilk amaç, şeylerin **nesnellliğini** sağlamaktır. Husserl 19. yüzyılda oldukça etkili olan ve mantıksal yasaları nesne yasaları, düşünce alışkanlıkları olarak gören

¹ Husserl bu kavramları *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort* (1930), adlı eserinin III. bölümünde Noema ne Noesis başlığı altında inceler (prag:87-96,s.200-222).

Psikolojizme karşıdır. Psikolojizm, bilimi ve gerçekliği felsefi açıdan aydınlatma denemesinde Husserl'e göre sürekli olarak öznenen ve onun ruhsal özelliklerinden hareket etmiş, nesneye ve onun içeriğine ve içsel özüne bakmayı ihmal etmiştir. Bu tutumun doğal sonucu, relativizm, nominalizm ve fiksiyonalizmdir. Husserl Relativizm'e karşıdır, çünkü her türlü Relativizm insanı sonunda Psikolojizm'e götürür. Husserl mantık analizlerinde özellikle matematiksel yargı üzerinde durur. Matematiğin önermeleri her türlü öznenen ve öznel değerlendirmelerden bağımsızdır. Bu tür cümlelerin doğruluğu herhangi bir öznel düşünceye bağlı değildir. Aksine her özne düşüncesi kendini bu matematiksel gerçekliğe göre ayarlamak zorundadır. Düşünce alışkanlıkları, bilimin temel kavramları ve özsel bağlantılar açısından önemsiz şeylerdir. Onlar pekâla psikolojinin, antropoloji ve sosyolojinin konusu olabilirler. Fakat bunlar asla mantıksal olmayıp, gerçekliği ve bilimi temellendiremezler. Aslında Husserl'in bütün amacı, yalın mantığın idealitesini ve aprioritesini açığa çıkarmaktır. Husserl'de formel mantıkla formel ontoloji kendi aralarında sıkı bir korrelasyona sahiptirler. Bundan dolayı o felsefesini, düşüncenin ve varlığın temel belirlenimlerini kendine araştırma konusu yapan ilk felsefe ve fundamental ontoloji olarak adlandırır. Ona göre fundamental ontoloji, lokal ontolojilere dağılmak ve genişletilmek durumundadır. Husserl nesnelerin mahiyetinde a priori bir yön olduğu inancındadır. Bu yönün ortaya çıkarılması aynı zamanda psikolojik ve fiziksel olanın a priori temel yapılarının da ortaya çıkarılması demektir ki bu sağlandığında şimdiye kadar gelmiş olan birçok tartışma -mesela materyalizm ve idealizm arasındaki tartışma gibi- kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Öz felsefesi olarak Fenomenoloji, bilginin kaynağı olarak yalnızca empiristlerin soyutlamalarıyla yetinmeye kalkarsa bir ilerleme gösteremez. Husserl LU'un II. cildinde nominalizm her türlü formuna ve İngiliz sensualistlerinin nominalist soyutlama teorisine oldukça sert bir biçimde karşı çıkar. Husserl'e göre **öz kavramı**, duyuşal görüden çıkartılan genel bir kavram olmayıp, ideal bir anlamlılık birliğidir. Bunun için o, özel bir bilgi edinme yoluna ihtiyaç duyar. Bu özel bilgi edinme yolu ise **öz-görüdür**. Buna ulaşmak için Ben'in kendisini ve kendi bilinç yaşantılarını yalın olarak algıladığı radikal ve evrensel bir yöntem ihtiyacı vardır.² Bu yöntemin adı **paranteze alma** (*Epoche*) metodudur. Böyle bir

² E. Husserl, *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge, Gesammelte Werke I*, yay. S. Strasser, Den Haag 1950, s.21.

“fenomenolojik epokhe'nin ilk amacı “doğal tavır-almayı” engellemek onun “genel sav”ını yürürlükten çıkarmaktır”.³ Bu yöntem sayesinde bilincimizde özün dışında kalan her şeyi paranteze alıp, özü oradan çıkarmak mümkündür. Mesela kırmızılık kavramını diğer bütün belirlenimlerinden sıyırdıktan sonra (bir gülün kırmızı olması, belirli bir zamanda belirli bir bahçede büyüyen bir gül olması vs.) bilincimizde kalan özü kavramak bir öz-görüdür. Burada nesnenin varlığı olumsuzlanmamakta, daha çok nesne hakkında bizim kabullerimiz ve önbilgilerimiz paranteze alınmaktadır.⁴ Bu paranteze alma işlemi aynı zamanda şimdiye kadar geçerlilik kazanmış bütün bilim dalları için de geçerlidir. Bütün bilgilerin sağlam bir temelini arayan filozof, bilimlerin sahip olduğu bilgi içeriğine güvenemez çünkü bu bilgiler mutlak açıklık ve seçiklikle kazanılmamaktadır.⁵

Husserl'e göre özler bilince içkindirler. Bundan dolayı o, her türlü aşkın öz yorumlarını reddeder. Bu açıdan Husserl'in anladığı öz kavramıyla Platon Aristoteles ve Thomas on Aquin'in bu aleme aşkın olan öz kavramları arasında esaslı bir fark söz konusudur.

Husserl felsefesinin ana kavramlarını böylece özetledikten sonra inceleme konumuz olan noema ve noesis kavramlarının anlaşılması için yönelim(sellik) kavramının daha yakından tanımlanması ve betimlenmesine geçebiliriz. Çünkü bu kavramlar yönelimsel yaşantının bir sonucu olarak ortaya çıkan kavramlardır. Ayrıca Husserl için fenomenolijinin en temel problemi yönelimselliktir.⁶ Yönelimsellik kavramının kendisinden türetildiği yönelim (*Intention*), düşüncenin herhangi bir nesneye yönelmesi onunla bir ilişki içerisine girmesidir.⁷ Bu bağlamda yönelim kavramı dikkat ve fark etme kavramlarıyla yakından ilgilidir. Fakat yönelimin nesnesi her zaman dikkat çeken ya da fark edilen bir şey olmak zorunda değildir. Yönelim pekala birden fazla nesne ya da

³ Ö. Sözer, *Edmund Husserl'in Fenomenoloji'si ve Nesnelere Varlığı*, İstanbul 1976, s.21.

⁴ P. Prechtel, *Husserl zur Einführung*, Hamburg 1991, s.59.

⁵ F.W. von Hermann, *Husserl und die Meditationen des Descartes*, Frankfurt am Main 1971, s.10.

⁶ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort (1930)*, in. E.Husserl, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von E. Ströcker, Band V, Hamburg 1992a, s.337.

⁷ E. Husserl, *Arbeit an den Phänomenen, Ausgewählte Schriften*, yay. Bernhard Waldenfels, Frankfurt am Main 1993, s.47

olayların içinden bir tanesini seçip ona yönelebilir. Husserl yönelimde fark etmenin dışında ikinci önemli bir etkenden bahseder; o da amaçlamak (*abzielen*) diğer bir ifadeyle belirli bir hedefe yönelmektir. Bu durum çeşitlilik aktına oldukça uygundur ve genel anlamda teorik ya da pratik amaçlama olarak betimlenebilir.⁸ Bilincin bir konuya yönelişini, bir şeyle ilişki kurmasını dile getiren terim olarak yönelimsellik,⁹ Husserl’de yaşantı (*Erlebnis*) kavramıyla iç içe olan bir kavramdır. Yaşantı herhangi bir zamanda meydana gelen bir olay ya da bir durumdur. Fakat her olay da doğal olarak bir yaşantı değildir. Husserl’in yaşantı kavramına verdiği anlam ile popüler dilde günlük anlamıyla kullanılan yaşantı kavramları birbirlerinden farklıdır. Mesela deprem bir yaşantı değilken, depreme maruz kalmış birisinin depremi algılayışı, üzüntü ve kederi bir yaşantıdır. Husserl için yaşantı öyle olaylardır ki empirik Ben bu olaylara epistemolojik açıdan özel bir geçiş imkanına sahiptir. Herhangi bir olay benim için ancak onun hakkında açıkça yargıda bulanabildiğim ölçüde benim yaşantım olabilir. Husserl empirik bir Ben’in (*empirisches Ich*) kendi yaşantılarından oluştuğunu söyleyemeyeceğimizi, buna karşın tinsel Ben (*seelische Ich*) için bunun söylenebileceğini iddia eder.¹⁰ Tinsel Ben Husserl’e göre yaşantılardan oluşan bir demettir ve bir yaşantılar akımıdır.¹¹ Husserl, inanma ve bilme gibi durumları, hüküm verme ve tanıma gibi psikolojik durumlardan farklı olarak yaşantı olarak kabul etmez. Burada karşımıza önemli bir ayrım çıkmaktadır. O da yönelimsel yaşantının bizzat kendisinin bir fenomen olduğu ya da bir fenomene karşılık gelmesi gerektiğidir. Çünkü herhangi bir fenomen bize görünen herhangi bir nesneyi ifade eder. Bu açıdan bakıldığında her yönelimsel yaşantı sadece belirli bir nesneyle ilişki içerisinde olmayıp, aynı zamanda kendisi de başka bir yönelimsel yaşantının da nesnesi olabilmektedir. Bu durum özellikle bizim algılarımızda sık sık karşılaşılan bir durumdur. Bu bağlamda Husserl her psikolojik fenomeni, içsel bilincin bir nesnesi olarak tanımlar.¹² Yönelimsel yaşantılar özsel anlamda düşünülen nesneyle farklı tarzlarda ilişki içerisinde olabilirler. Bu yaşantılar içinde düşünsel ve

⁸ A.g.e., s.48.

⁹ B. Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, 4.baskı, İstanbul 2001, s.201.

¹⁰ W. Künne, *Abstrakte Gegenstände: Semantik und Ontologie*, Frankfurt am Main 1983, s.174.

¹¹ E. Marbach, *Das problem des Ich in der Phänomenologie Husserls*, Den Haag 1974, s.298.

¹² E. Husserl, *Arbeit an den Phänomenen*, s. 42.

yargısal açıdan belirli bir nesne diğer nesnelere ayırt edilip seçilebilir. Bu da yönelime konu olan belirli yaşantıların düşünen, yargıda bulunan ve isteyen öznedeki aktüel olmasıyla ilgili bir durumdur. Öznedeki aynı anda iki farklı yaşantı aktüel olamaz. Yaşanan şey nesnenin kendisi değil, ona yönelmiş olan yönelimsel yaşantıdır. Bu bağlamda gerçek anlamda yaşanan şey ise, yaşantının temel karakteristiği olan yönelimin kendisidir.¹³ Böyle bir yönelim kendi özelliğine göre bu nesnenin algılanışını ve onun hakkındaki öznel yargıları belirlemektedir. Bu yaşantı aktüellik kazandığında onun nesnesine ait yönelimde kendiliğinden aktüel hale gelmekte ve nesnenin kendisi de böylece yönelimsel açıdan aktif olarak zihinde canlandırılmaktadır. Çünkü nesneye ait yönelimle onun yaşantısı arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Fakat herhangi bir yaşantı kendi yönelimselliğiyle beraber dışarda herhangi bir nesnel karşılığı olmadan da bilinçte bulunabilir. Düşünölmüş herhangi bir nesne, sadece düşünölmüştür ve bu bakımdan bir yaşantı özelliği kazanmıştır fakat gerçek anlamda düşünölen bu nesne varolmayabilir. Mesela ben Tanrı Jüpiter'i düşünüyorum ve böylece o düşünölmüş bir şey haline geliyor. Fakat bu sadece mental anlamda benim zihnimde içsel anlamda bir şimdiliğe sahiptir. Benim Jüpiter'i düşünmem benim bilincimde ona ait belirli bir düşünce yaşantısı ve Tanrı-Jüpiter düşüncesi olduğunu gösterir. Fakat bu içsel-yönelimsel düşünölenin reel anlamda bir karşılığı yoktur.¹⁴ Yani o gerçekte ne içsel ne de mentaldir. Fakat onun gerçekte varolmaması Tanrı-Jüpiter düşüncesinin gerçek olduğu olgusuna engel teşkil etmez. Yani herhangi bir birey kendi zihninde böyle bir kral Tanrı düşüncesinin var olduğunu rahatlıkla söyleyebilir ve buna istediği özellikleri atfedebilir. Fakat yönelimin konusu olan nesne, reel anlamda varlık sahibi ise, o zaman fenomenojik açıdan bireyin nesneye birşey atfetme ve değiştirme hakkı yoktur. Fakat bilince konu olan nesnenin gerçek anlamda olup olmadığı ya da kendisiyle çelişip çelişmediği bir tarafa, bilinç için verilen şey özsel anlamda birbirlerine benzemektedir. Jüpiter'i kral Bismarck'tan, Babil kulesini Dom kilisesinden farklı düşünmemekteyim.¹⁵ Bunlardan birincileri içsel içerikleri açısından yalnız yönelimsel iken, ikinciler gerçek anlamda yönelimsel yaşantının içsel içeriklerine sahip olup, sadece

¹³ A.g.e., s.43.

¹⁴ R.Bernet /I.Kern /E.Marbach, *Edmund Husserl. Darstellung seines Denkens*, Hamburg 1996, s.86-87.

¹⁵ E. Husserl, *Arbeit an den Phänomenen*, s.44.

yönelimsel değillerdir. Daha anlaşılır ve somut bir şekilde söylersek, ben renk duygulanımlarını değil, renkli şeyler görüyorum. Ses duygulanımını değil, aksine şarkı söyleyen birinin melodisini duyuyorum. Yani duyuyorum, seviyorum, düşünüyorum gibi bilinç edimlerini dile getiren sözlerin bir anlam kazanması için bu yaşantıların bir şeye bağlanması bir şeyle ilişki kurması gerekir. “Bir şeyi seviyorum”, “Bir şeyi düşünüyorum” vb. gibi. Burada önemli olan, bilinç edimi ile bilinç konusu arasındaki ilişkidir. Fiziksel anlamda bir yönelmişlik yoktur; bir kaya parçası bir şeyle bağlantı kurmadan kendi içinde varlığını sürdürür. Yönelimsel yaşantılar ise tinsel ve bilinçsel olaylardır.¹⁶

Her türlü yaşantı herşeyden önce bir şeyin yaşantısıdır. Bu yaşantı reel, ideal ya da psikolojik olabilir. Buna karşılık yine her türlü yaşantı, Ben’in bir yaşantısıdır. Yaşantının yapısal analizinde Ben *cogito*’nun önemli bir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Her cogito Ben’in bir aktı olarak karakterize edilmektedir. Bu yalnız Ben, Husserl’e göre empirik bende olduğu gibi paranteze alınmamaktadır. Bütün aktlar ve yaşantılar bilinç içinde sentetik bir birlik oluştururlar. Bütün bilinç yaşantıları kendi özsel fenomenolojik zamansallıklarına sahiptir. Bu zamansallık bütün bilinç yaşantılarını sağlam bir formla birbirlerine bağlar. Zaman bu anlamda yaşantı kavramına Ben’in bütün yaşantılarının a priori yarasını şekillendiren sağlam bir şekil kazandırmaktadır.

Yönelimselliğin yaşantı kavramı ve onun da zamanla ilişkisini bu şekilde belirttikten sonra makalemizin asıl konusu olan noema ve noesis kavramları arasındaki ilişkinin analizine geçebiliriz. Yukarıda da kısaca belirttiğimiz gibi her iki kavram da yönelimsellik ve yaşantı kavramlarıyla birebir ilişkili olan kavramlardır. Bu iki kavram birbirleriyle ilişkili olmasına rağmen fenomenolojik bir veri olarak birbirlerinden farklı şeyler ifade ederler. Bu bağlamda yönelimsel bilinç fonksiyonunun noetik formülasyonu ile analize başlamak gerekir çünkü bu formülasyonun dayanak noktası noesis, noema’nın sürece katılmasına rağmen yönelimsel bilinç açısından geçerliliğini her zaman koruyabilmektedir. Bu geçerlilik sadece noema ve noesisin birbirlerine paralel olarak incelenmesi gereğinden değil, aynı zamanda Husserl’in *Ideen I*’de noemanın özsel belirlenimi noesis ya da yönelimsel yaşantı kavramından türetmesinden kaynaklanır.¹⁷

¹⁶ B.Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, s.202.

Yönelimsel yaşantı sadece nesneye yönelimle kendisini göstermez aynı zamanda bu yönelimsel çizgi, bu yönelim sırasında çeşitli farklılıkları tecrübe eder. Husserl bu farklılıkları yönelinen nesnenin farklı şekilleriyle değil, tamamen yönelimsel aktın özsel yapısı aracılığıyla temellendirir. Ona göre yönelinen nesne hakkında noetik fenomenoloji hakkında söylenebilecek herşey, doğrudan yönelimsel aktın betimlenmesinden türetilir. Yönelinen nesnenin nesneliğini sağlayan ve nesnel aktın ortak zeminini hazırlayan kavramı Husserl aktın maddesi olarak betimler. Bu madde sayesinde nesneye yönelmiş akt, herhangi *bir* nesneyi herhangi bir *şekilde*, yani belirli bir *belirlenmişlik* ve *ilişki* içerisinde algılamaktadır. Madde herhangi bir nesneye yönelen aktı belirlemekte ve böyle bir nesnel ilişkide aynı zamanda madde nesnenin temel özelliklerini de belirlemektedir. Yani madde sayesinde sadece aktın yöneldiği nesne değil, aynı zamanda aktın onu nasıl düşündüğü de sıkı bir biçimde belirlenmektedir.¹⁸

Husserl'e göre yönelimsel yaşantının özünü anlamak ancak onun işlevinden hareketle mümkün olabilir. Bu işlev ise yaşantının nesneye yönelik bilinci kurabilmesidir. Öznel yaşantılar kendi amaçsallığını her türlü kategoriye sentetik açıdan mümkün kılan nesnel varlık birlikleri sayesinde yerine getirebilmektedirler. Husserl bilince ait nesnel bağlantılar olarak bu varlık birliklerini *noema* olarak adlandırır. Bu bağlamda farklı bilinç yaşantılarının bu nesnel birlikleri nasıl meydana getirdiklerini açıklamak bilim olarak fenomenolojinin en önemli amaçlarından biridir.

Duyusal yaşantı ya da duygulanımlarda yaşantı kendi anlam verici fonksiyonunu gerçekleştirir. Duyusal duygulanımlar anlam vermenin yönelimsel formunu oluştururlar. Bu form üzerinde bilinç kendi yönelimsel fonksiyonunu yerine getirerek bilince konu olan nesneyi anlamlandırır. Bilincin akıl kavramı bağlamında anlam veren bu işlevini Husserl *noesis* olarak adlandırır.¹⁹ Noesis kısaca nesnel bir anlama yönelmiş olan bilincin anlam verme işlevi olarak tanımlanabilir. Husserl *Mantıksal Araştırmalar*'dan beri kendini meşgul eden gerçek yaşantının içeriğinin ne olduğu sorusuna *Ideen I'de* cevap bulduğu inancındadır. Ona göre duyusal

¹⁷ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, s.200-202.

¹⁸ E. Husserl, *Logische Untersuchungen. Zweiter Band. I.Teil*, in. E.Husserl, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von E. Ströcker, Band 3, Hamburg 1992b, s.425vd.

¹⁹ J. Ritter/K.Gründer, *Historische Wörterbuch der Philosophie*, Darmstadt 1976, s.869.

veriler ve noesis gerçek yönelimsel yaşantının temellerini oluşturur. Noematik unsur yaşantıda reel değil, sadece yönelimsel anlamda düşünülen olarak içkindir. Yönelimsel olarak düşünülen şey ise ancak noetik unsur sayesinde ortaya çıkabilmektedir.²⁰ Bu anlamda noetik unsur ile noematik unsur birbirlerinden ayrılamazlar. Her iki unsur kendisiyle redüksiyon yardımıyla yalın bilinç alanına ulaşılan varlık birliklerini oluşturur. Redüksiyon bilindiği gibi gerçeklik nesnesinin her türlü yaşantı ilişkilerini paranteze almaktadır. Noematik nesnel unsurdan bahsedilen bir yerde redüksiyondan bahsetmek anlamsız olur çünkü noematik unsura ancak kendi varlığını yönelimsel düşünölmeye borçlu ve kendi başına olmayan (*unselbständig*) bir varlık karşılık gelmektedir. Realite ve dünyasal olanın gerçekliği fenomenolijide ancak noematik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Fenomenolojik anlamda redüksiyona uğramış algı yaşantısına örnek olarak herhangi bir bahçede çiçek açan belirli bir elma ağacının algısını örnek olarak vermek mümkündür. Husserl sürekli paranteze alma durumunda, nesneyi betimlemede kullanılan ifadelerin *epoche* ile -gerçek anlamda nesnede herhangi bir değişme olmamasına rağmen- radikal bir tecrübe değişikliğine uğradığını belirtir.²¹ Bu tecrübe değişikliği bağlamında noematik unsur hem kendi başına hem de diğer noemalarla kurduğu ilişki çerçevesinde incelenebilir. Noemanın bu özelliği gerçek yaşantı unsurlarına, diğer bir ifadeyle noesisin form öğretisine paralellik göstermektedir. Bu bağlamda iki kavram arasındaki farkları tam olarak betimlemenin fenomenolojik açıdan oldukça zor olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Noema ve noesis arasındaki ilişkiyi karakterize eden ve Husserl'in *Mantıksal Araştırmalarda* kısaca değindiği konu, öznel noetik çeşitlilik ile nesnel noematik birlik arasındaki ilişkidir. Herhangi bir nesneye ait farklı algılar, algının konusu olan bir nesnenin algıları olmak durumundadırlar. Bununla birlikte kurucu noetik çeşitlilik ile noematik birlik arasındaki ilişki, noetik çeşitliliğin noematik birliğe denk düşmesi gerekliliğinden dolayı daha bir zor hale gelmektedir. Bu bağlamda noemanın kendi

²⁰ „Bilgi yaşantıları –özleri gereği- bir yönelim taşırlar, bir şeyi kasederler, şu veya bu türdeki bir nesneyle bağlantı kurarlar. Nesne bilgi yaşantılarına ait olmasa bile, bir nesneye yönelmek, bilgi yaşantılarının bir özelliğidir“. E.Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, (çev: Harun Tepe), s.81, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara 1977.

²¹ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, s. 221 vd.

açısından çok farklı derecelere kurulduğunu söylemek mümkündür. Bunu somut bir örnekle açıklamak gerekirse dış dünyada benim bahçemde çiçek açan ve benim yönelimsel yaşantımın konusu olan tek bir elma ağacı varken onun gerek benim tarafımdan gerekse başkaları tarafından algılanış biçimi ve çeşitliliği arasındaki birliğin nasıl kurulabileceği, bunun ölçütünün ne olduğu gibi sorular gerçekte noema ve noesis arasındaki ilişkiyi betimlemenin zorluğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu noemanın farklı katmanlardan oluştuğunun da bir göstergesidir.

Husserl *Ideen I*'de yaşantı kavramıyla onun yaşanılması arasındaki hiyerarşik düzeni inceler ve bu düzene büyük önem verir. Ona göre, yaşantıların edim çeşitleriyle nesnel potansiyelleri eşit bir şekilde birlikte bulunmazlar. Yönelimsel bilinçle düşünülen şeyin asli bir tarzı söz konusudur. Bütün diğer yaşantı çeşitleri kendilerini bu temel üzerine oturturlar. Onlar kısmen yaşantının temel modunun değişimini ifade ederler ve kendi anlamları sayesinde kendi geldikleri yere geri dönerler. Fakat bu onların özsel varlık tarzlarını değiştirmez. Bu bağlamda bir şeyin bilincine sahip olma olgusu önem kazanmaktadır çünkü bilincin bütün hatırlama faaliyeti ve herhangi bir şeye ait farklı varolma şekillerinin temeli bu olgudur. Zamansallık bağlamında nesneden pay alan aktüel bilinçle yaşanan olayları aktif hale getiren bilinç arasında önemli bir farklılık vardır. Buradan açığa çıkan fenomenolojik hiyerarşik bakış açısına göre, aktüel bilinç modlarının aktüel hale getirilen bilinç formlarından üstünlüğü oldukça önemlidir.²² Bu bakış açısına göre, her türlü nesnel oluş tarzına orjinal anlamda belirli bir bilinç şekli karşılık gelmektedir ki bu yapıda sadece nesnel olan değil aynı zamanda reel, psikolojik, ideal olanlar da kendiliğinden verilmiş durumlardır.

Başka bir bakış açıdan yaşantılar, kendi noetik yapısına ve noematik varlık karakterine göre bölümlere ayrılır. Sanılar ya da inanç kalıpları edimlerde kesinlik, olasılık, sorunsal olarak karşımıza çıkar. Ayrıca bunlarda edimler kendilerini varlıksal ve tezsel olarak gösterirler. Noemada ortaya çıkan inanç karakterine, nesnel olanın kendisini kendi varlık modunda belirlenmiş bir şey olarak gösterdiği varlık karakteri de dahildir. Belirli bir kesinlikle inanılan noema aynı zamanda gerçekten varolan olarak kendisini gösterir. Burada yukarıda sözü edilen yaşantı alanlarının hiyerarşik yapısı önem kazanmaktadır. Bir nesnenin normal algılamasında olduğu gibi, değişikliğe uğramamış inanç kesinliği, inancın

²² E.Fink, *Studien zur Phänomenologie, 1930-1939*, Den Haag 1966, s.19 vd.

asli formu olarak kendisini göstermektedir. Bu forma, noematik olarak gerçekten varolanın varlık karakteri denk düşmektedir. Bütün diğer farklı varlık tezleri varlık hakkındaki bu asli anlamsallıkla ilişki içindedir. Bu asli anlamsallık kendisini “asli inanç” ve “asli yanılısama”da ifade eder ve yönelimsel yaşantıda olduğu gibi, varlığın anlamını, modalitesini ve mümkün olan değişimleri gerçekleştirmek için bir ölçüt görevi görür.²³

Husserl değer verme, isteme, düşünme gibi temellendirilmiş edim alanlarını noetik dünya ve onun noemasıyla ilişkilendirmek ve bunları bir ilişki içinde görmek ister. O, değer verme ve isteme edimlerini sanısal ve varedici edimler olarak kabul eder. Değişime uğramamış değerler ona göre, değer ortaya koyan bir şey olarak değil, sanısal olarak karakterize edilebilirler. Değerler de olası ya da şüpheli değerlere dönüştürülebilirler. Bunun gibi duygu ve istek edimleri de nesnelleşebilen (daha doğru bir ifadeyle karşılığını nesnelere bulabilen) edimlerdir. Bu edimler gerçek anlamda yeni bir içerikle yeni yapılar kurarlar ve bu anlamda farklı varlık alanlarının ve buna bağlı ontolojilerin gerekli kaynağını oluştururlar. Mesela değer veren bilinç, yalın dünya karşısında yeni alana ait bir “varolan” olarak yeni “aksiyolojik” bir nesnel yapı kurar.²⁴ Husserl için sanısal-tezsel bilincin alanının bu şekilde genişletilmesi önemlidir çünkü bilinç analizinin evrensel yapısı ancak bu sayede gerçekleştirilebilir.

Şimdiye kadar ağırlıklı olarak bilincin reel noetik yapısı analiz edilmiş oldu. Böyle bir noetik yapıda nesnel karşılık olarak noema, yani -aşkın olarak indirgenmiş ve düşünülmüş- nesne belirlenmiştir. Bilinç ilişkilerinin fenomenolojik sorunsalı noema kavramı bağlamında kendisini daha çok nesnel olana yoğunlaştırır. Kendi genelliği içinde bu ilişkiyi gerçek anlamda varolan nesnelere bilinç ilişkilerine dair soruyla karıştırmamak gerekir. Her türlü yönelimsel yaşantıda onun nesnel noematik anlamı içkin olarak vardır. Diğer bir ifadeyle algıda algılanan şey, hatırlamada hatırlanan şey ve sevgide sevilen şey içkin olarak vardır. Nesnelere ait olan bu anlam içinde öznel hiçbir şeyin olmadığı objektif ifadelerle dile getirilebilir. Bu ifadeler sadece söz konusu olan nesneyi betimleyen ifadelerdir. Örnek olarak bu ifadeler nesnenin nasıl ortaya çıktığını, onun nasıl davrandığını ve onun hangi kanunlara tabi olduğunu bize bildiren ifadelerdir. Burada hiçbir yargı bir şeyin nasıl bilindiğine,

²³ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, s.256 vd.

²⁴ A.g.e., s.290.

özneye onun nasıl verildiğine- akla uygun veya hatırlamayla- dair hiçbir şey kaybetmemektedir. Burada öznel-noetik boyut ile nesnel-noematik boyut arasında açığa çıkan temel farklılık gözden kaçırılmamalıdır. *Her türlü nesnel-noematik anlam özsel anlamda muhakkak kendine ait olan öznel-noetik yaşantı biçimiyle ilişkilendirilmek durumundadır.*

Bu bağlamda noema kavramı farklılaştırmalara ihtiyaç duyar. Nesnel noematik anlam kendi içinde herhangi bir nesneye karşı çeşitli ilişkiler ağı içerir. Bundan dolayı tamamlanmış bir noemada içerik ile nesne birbirlerinden farklılaşmak zorundadır. Noematik olan kendi içeriği sayesinde kendi nesnesiyle özellikler taşıyıcısı olarak ilişkide bulunur. Nesne kendisinin özelliklerine uygun ve tam olarak tanımlanmasını sağlayan noematik unsurlardan pay almaktadır. Bu anlamda ortaya çıkan bütün yüklem nesnel anlam olarak kendisini taşıyan nesnenin içeriğini belirlemektedir. Fakat kendileri bizzat nesnenin kendisi değildir, onlar sadece nesnenin nasıl olduğunu tespit yarayan araçlardır.

Burada noematik nesnenin tam olarak nasıl belirlenebileceği önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir nesnede betimsel anlamda yüklem olabilen çeşitli noemalar açığa çıkabilir. Böyle bir nesne, noemaların taşıyıcısı ve bağlantı noktasıdır ve bundan dolayı kendisiyle bağlantılı olabilecek her türlü yüklem noemalarından farklılık göstermektedir. Bu sebeple bir nesnenin ne olduğunun tam olarak betimlenebileceğini iddia etmek mümkün değildir. Nesnenin kendisi bir temel olarak her türlü belirlenim muhtemel yüklenecisi haline gelmektedir. Bu anlamda o bütün yüklem yüklenebilen yalnız bir X'tir. Pozitif açıdan onun tek özsel karakteri yüklem noemalarının özdeş ilişki noktası olmasıdır. Nesne için noematik anlam terimi kendi noematik belirlenimlerinin „nasıllığı“ ile ilgilidir. *Ne anlam ne de onun merkez birlik noktası ve taşıyıcısı noemasız olabilir.*

Noematik nesne sadece kendi maddesel „nasıllığına“ sahip bir nesne değildir. O aynı zamanda bir şekilde kendi açıklığını da sağlayan verilere sahiptir. Mesela o kısmî olarak, apaçık ya da belirsiz bir şekilde bilinebilir. Onun buna benzer bir şekilde nasıllığının belirlenimi kendi somutluğuna ait bir özelliktir. Kendi açıklığının farklı şekilleri bazen aynı düşünülen anlamla ilgili olabilir. Nesnel olarak düşünülmüş anlamın açıklığının gerçekleşmesi bilgi teorisi açısından büyük önem taşır. Bu bağlamda Husserl, bu anlamın somut olarak gerçekleşmesini noemanın „tam özü“ olarak betimler.

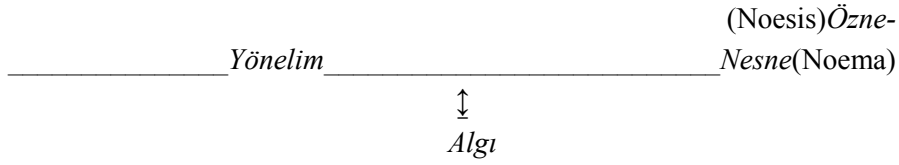
Her noematik anlam her zaman bir tez karakterinde tanımlanır. Bu da farklı şekillerde olabilir. Mesela algılama olayında bir nesne kendi belirlenimi içinde varlıksal açıdan buradayken, buna karşın hatırlamada bir zamanlar reel varolan olarak düşünülür. Herhangi bir fantezide ise nesne, reel her bir varlığı değil onu hayali olarak düşünülebilir. Buradan farklı yaşantılarda noematik anlam olarak düşünülen şeyin aynı olabileceği sonucu çıkmaktadır. Böyle bir durumda aynı içerik algıya eşlik eden noesislerden ve onlara denk düşen noematalardan dolayı farklılık gösterebilir. Mesela bir anlam bazen gerçek bir varlığa işaret ederken, başka bir zaman sadece hatırlamaya veya fanteziye işaret edebilir. Nesnenin ortaya çıkış ve algılanış şeklini nesnenin verilmiş şeklinde ortaya çıkan farklılıklar sınırlamaktadır. Nesnenin verilmiş şekilleri kendisini aynen bilinç şekillerinde olduğu gibi hiyerarşik ve iç içe geçmiş olarak gösterir. Hatırlanan ya da hayal edilen şeyler farklı bir şekilde reel olarak algılanmış ya da algılanabilen şeyi reddebilirler.

Herhangi bir yargıda bulunan karakter betimlemeleri Husserl'e göre noematik anlama dair özel bir ilişkiye sahiptirler. Onlar anlamla birlikte „önerme“ (*Satz*) kelimesi içinde özetlenirler. Fakat Husserl bu „önerme“ kelimesini günlük dildeki anlamıyla kullanmaz. Bu bağlamda ifade edilen önermeler sadece somut nesnelere dair yargılarla ilgili olan yüklem alanıyla sınırlı değildir. Bunlar kendilerini her şeyden önce yargıların yüklem öncesi görülerinde gösterirler. Noetik ve noematik yüklem öncesi tecrübe, dilsel ifadeler ve yüklem bilgileri de bu özelliklere sahiptir. Dilsel ifade katmanları, yüklem öncesi yaşantılar ve onların noemasıyla iç içe geçmiş haldedir. Bunun doğal sonucu farklı ifade katmanlarının kendilerini her türlü tecrübenin üzerine yerleştirmeleridir. Husserl'e göre, yargı öncesi algılarda tekli cümleler söz konusu iken, buna karşın yargılarda birden fazla sentetik cümlelere rastlanılır. Bunun dışında her iki çeşit önerme her türlü edimsel alanlarda kendi mevkilerine sahiptirler.

Sonuç bağlamında şimdiye kadar anlattıklarımızı başta sorduğumuz sorular çerçevesinde özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: Noema ve noesis kavramları yönelimsellik kavramı olmadan tek başına anlaşılacak kavramlar değildir, çünkü bu kavramlar bilincin herhangi bir nesneye yönelmesi, onu algılamaya çalışması ile açığa çıkan kavramlardır. Yani herhangi bir yönelmişlik ve yönelme olmadan noema ve noesisin betimlenmesi ve temellendirilmesi mümkün değildir.

134 E. Husserl'de Noema Ve Noesis Kavramları

Bununla birlikte bu zorunluluk karşılıklı bir zorunluluktur. Yani noema ve noesis kavramlarını anlamadan ve tahlil etmeden -ki bunların nihai anlamda analizinin ve anlaşılmasının zor olduğunu belirtmek gerekir- yönelim ve bu yönelim sonucunda açığa çıkan yönelimsellik kavramlarını da anlamak oldukça zordur. Kısaca yönelimsellik, noema ve noesis insan, nesne ve algı üçgeni çevresinde meydana gelen bir süreçtir. Bunu kabaca bir şemayla gösterecek olursak:

Yönelimsel yaşantı kavramının analizinden çıkan doğal bir sonuç, irreel-yönelimsel unsur olarak her türlü noesisin düşünülen nesnel anlam olarak noemayı kendi içinde taşıdığıdır. İlkesel olarak her noema merkezi bir özsel anlama sahiptir. Bu anlam aynı zamanda kendisinde açığa çıkan düşünülmüş özsel belirlenim içeriğinin doldurulmasıdır. Bu *içerik belirleme* orjinal, görüsel, hatırlamaya dayalı veya oldukça somut olarak farklı ve değişken karakterler gösterebilir. Bunlar aynı zamanda modal, kesin, olası gibi farklı *varlık* betimlemesine de sahip olabilirler. Özsel anlamların (madde) noematik birliği ile niteliksel karakter arasındaki ilişkiyi Husserl terminolojik olarak „önerme“ olarak özetler. Her noematik özsel anlam, kendi içinde nesnel bir ilişkiye sahiptir çünkü her noemada belirli bir biçimde düşünülmüş „içeriğin“ kendisi aynı zamanda zorunlu olarak noematik anlamın taşıyıcısı olan herhangi bir şey hakkındaki bir yüklemi ifade eder. Bu bağlamda noematik anlamda iki farklı nesne kavramı arasında ayırım yapmak zorunlu hale gelmektedir: Yani ayırım herhangi bir nesnenin kendi belirleniminin nasıllığı ile ilgili olan içerik (noematik anlam) ile nesnenin „belirsiz“ fakat belirlenebilecek bir „özne“ olması arasındaki ayırımdır.²⁵ Böyle bir özne çeşitli noematik anlam içeriklerinin taşıyıcısı olabilir.

Noema kavramının zorunlu olarak akla getirdiği ikinci kavram noesis kavramıdır. Noesis, noema gibi feneomenolojik redüksiyonla

²⁵ J. Ritter/K.Gründer, *Historische Wörterbuch der Philosophie*, s.870.

kazanılmış olan saf bilincin yönelimsel yaşantılarına ait ikinci oluşturucu unsurdur. Bu iki kavram arasındaki temel farklılık şudur: Noesis yaşantının irreal-yönelimsel yönünü oluştururken, noema yaşantının reel ya da nesnel yönünü oluşturur. Yaşantının noesisle ilgili reel analizinde noesisle ilgili ortaya iki farklı temel belirleyici çıkmaktadır. Bunlardan ilki yönelimsel olmayan renk, tat, lezzet ve yönelim gibi belirsiz nesnel duygulanım içerikleridir. İkincisi ise yönelimselliğe ait özelliği kendi içinde taşıyan bir unsurdur ki bu unsur duygularla karışık halde olup kendisini bu duygulara anlam veren bir katman olarak gösterir. Bunun doğal sonucu, belirsiz verilerin yönelimsellikte bir ilişki içine girmiş olmasıdır ki bu aynı zamanda noesisin dar anlamda tarifidir.²⁶ Yönelimsel yaşantının bu iki yapıcı unsuru arasındaki karşılıklı ilişkiden anlamlandırma olgusu açığa çıkmaktadır. Böyle bir olguda yaşantıyla açığa çıkan nesnel noematik anlam *kurulmuş (konstituierte)* bir anlam olarak karşımıza çıkar. Buna karşın noesisin buradaki işlevi, bir şeyin bilinci olarak, bilince ait çeşitliliği öyle bir şekilde *(konstituierende) kurmaktır* ki bu sayede bilinç çeşitlilikleriyle, tek ve bir bilince yönelik asli bilincin sentetik formlarını bir araya getirerek „nesnenin objektif birliği“ açığa çıkabilin.²⁷ Noesisin işlevi kendi „anlam verici“ yapısına, „tezsel“ yapısına ve nesnenin varlıksal yapısına göre farklılık gösterir. Her türlü noetik ve noesis unsurları arasında katı bir paralellik söz konusudur. Bu paralellik üzerine noetik bilinç çeşitlilikleriyle noematik anlam bir ve aynı nesnede kurulabilir.

KAYNAKÇA

- AKARSU, B., *Felsefi Terimler Sözlüğü*, 4.baskı, İstanbul 2001.
BERNET, R./Kern, I./Marbach, E., *Edmund Husserl. Darstellung seines Denkens*, Hamburg 1996.
FİNK, E., *Studien zur Phänomenologie, 1930-1939*, Den Haag 1966.
Husserl, E., *Arbeit an den Phänomenen, Ausgewählte Schriften*, yay. Bernhard Waldenfels, Frankfurt am Main 1993.

²⁶ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, s.205.

²⁷ E.Husserl, *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge, Gesammelte Werke I*, s.77.

136 *E. Husserl'de Noema Ve Noesis Kavramlari*

- HUSSERL, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort (1930)*, in. E.Husserl, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von E. Ströcker, Band V, Hamburg 1992a.
- HUSSERL, E., *Logische Untersuchungen. Zweiter Band.I.Teil*, in. E.Husserl, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von E. Ströcker, Band 3, Hamburg 1992b.
- HUSSERL, E., *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge, Gesammelte Werke I*, yay. S. Strasser, Den Haag 1950.
- HUSSERL, E., *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, (çev: Harun Tepe), Ankara 1977.
- HERMANN, F.W., *Husserl und die Meditationen des Descartes*, Frankfurt am Main 1971.
- KÜNNE, W., *Abstrakte Gegenstände: Semantik und Ontologie*, Frankfurt am Main 1983.
- MARBACH, E., *Das problem des Ich in der Phänomenologie Husserls*, Den Haag 1974.
- PRECHTL, P., *Husserl zur Einführung*, Hamburg 1991.
- RITTER, J&Gründer, K., *Historische Wörterbuch der Philosophie*, Darmstadt 1976.
- SÖZER, Ö., *Edmund Husserl'in Fenomenoloji'si ve Nesnelere Varlığı*, İstanbul 1976.